

Egy rejtőzködő Seneca-fordítás:

A trojai hölgy,

ford. Mészöly Gedeon

jelige: cseresznye

Lezárva: 2014. december 28.

Bevezetés

Seneca tragédiáinak magyarországi visszhangja sokáig nem volt igazán erős. Európában a Seneca-kultusz már a XVI–XVII. században élt. Ezzel szemben Magyarország kulturális fejlődésének üteme és bizonyos történelmi okok miatt a fordítás virágkora nálunk a XIX. század lett.¹ A században azonban már más irodalmi ideál uralkodott: a görög tragikus triász, azaz Aischylos, Sophoklész és Euripidész számított az irodalom csúcsának, éppen ezért minden olyan római művet, amelynek görög metrum és mitológia volt az alapja, a göröggel hasonlítottak össze – ennek eredménye természetesen a később keletkezett drámák devalválódása lett.

Seneca tíz ismert tragédiája közül (Őrjöngő Hercules, Trójai nők, Föníciai nők, Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemnon, Thyestes, Octavia, Hercules az Oeta hegyén) először ötöt tettek közzé, teljes terjedelemben. Az 1977-es válogatást követően mind a tíz tragédia csak 2006-ban jelent meg magyar fordításban; 1977 előtti fordításról nem tudunk.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán azonban több évtizeden át érdekes csomag hevert a Harmatta János Klasszika-filológiai Könyvtár nem könyv-formátumú régi iratai között. A barna csomagolópapír néhány különálló papírral együtt egy körülbelül nyolcvan számozott lapból álló kéziratot rejtett: Mészöly Gedeon Troades-fordítását, A trojai hölgyet. Dolgozatomban ezt a kéziratot és paratextusát szeretném megvizsgálni; körüljárni, ki, mikor, kinek, hová küldte azt; ahol lehet, szeretnék választ találni a textussal való foglalkozás közben fölvetődött kérdésekre is: hogyan hasonlíthatók össze a latin és magyar szövegek egymással, és milyen következtetéseket szűrhetünk le a magyar szöveg(ek) vizsgálatából, ebből következően pedig igyekszem bemutatni, milyen fordításelméleti iskolák éltek és ütköztek egymással Mészöly munkájának idején.

I. Paratextus és kézirat

I. 1. A paratextus

Az évtizedekig rejtőzködő kézirat csomagolópapírjának egyik oldalán semmi sincs fölütetve, másik oldalán viszont töltőtollas kézírás szerepel: „Tekintetes Mészöly Gedeon úrnak; Zerge utca 3. II. em. 8.”. Mellette ceruzával Seneca egyik tragédiájának címe, a Trójai nők szerepel. A címzés kevés információhoz juttatja az érdeklődőt: a címzett Mészöly

¹ Ferenczi Attila: *Előszó Seneca drámáihoz*. In *Seneca drámái*, Szenzár Kiadó, Budapest, 2006. III. 9.

Gedeon; a cím Zerge utca – a mai Horánszky utca; a téma pedig a Trójai nők című tragédia; arra azonban, hogy ki, mikor, hogyan és pontosan mit küldött a Zerge utcába, a csomag kibontása után derülhet fény.

A körülbelül nyolcvan oldalas szöveg és a hozzá tartozó paratextus számos érdekes problémát vet föl, egyrészt a kézirat keletkezésével és történetével, másrészt a kéziratból kiolvasható irodalmi és fordítástörténeti kérdésekkel kapcsolatban. Amíg azonban ezekhez a kérdésekhez eljutunk, néhány textuson kívüli kézírásos lapról kell szót ejtenünk. A paratextus első darabján töltőtollas írás olvasható, a kézírás és az aláírás alapján Ponori Thewrewk Emil kezétől származik. A lapon ez olvasható:

Seneca

Bírálatra kiadatik Nagys. Dr. Hegedűs István bizotts. tag úrnak

Budapesten. 1900. okt.

Thewrewk

A kéziratot tehát Ponori Thewrewk Emil juttatta el Hegedűs Istvánhoz. Ponori Thewrewk a magyar klasszika-filológia egyik legnagyobb alakja, a századfordulón már a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, emellett a budapesti egyetem rektora is; nem véletlen, hogy egy – esetleg kiadásra szánt – kézirat fölött ő rendelkezhetett.² Hegedűs István klasszika-filológus szintén az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, műfordító, esztéta. A kéziratot a huszonkettedik oldalig ceruzás jegyzeteivel korrigálta, aláhúzta; javításainak típusairól később lesz még szó. Annyi bizonyos, hogy a paratextus második darabja is azt mutatja, Mészöly fordítása a Ponori Thewrewk–Hegedűs–Mészöly útvonalon haladt, hiszen a kézírás alapján azonosítható Ponori Thewrewk keze, aki a következőket írta:

Tekintetes

Mészöly Gedeon Úrnak

Budapest,

Zerge utca 3. sz. II. em. 8. ajtó

átdolgozás végett

A kézirat útja tehát valószínűleg Mészölytől indult, aki azt Ponori Thewrewknek, mint a szakma egyik legnagyobb tekintélyének adta javítási, talán kiadási célból. Ponori Thewrewk 1900-ban Hegedűs Istvánhoz küldte a textust bírálatra, majd Hegedűs, megjegyzéseit a lapszélekre írván, visszaküldte a szöveget Ponori Thewrewkhez, aki annak átdolgozását

² A tudós bemutatását lásd Ritoók Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

javasolta az ifjú Mészöly Gedeonnak. A két paratextus alapján egy évszámról tudunk, ez pedig 1900. A harmadik lapon viszont, amely szintén a papírcsomagban volt, egy új évszám is fölbukkan:

K. B.!

Az új akadémiai bizottság előadójának átadom a volt cl. – phil. bizottságnak az ostrom után is megmaradt anyagát.

H. J.

A témában megbúvó számos rejtély és rövidítés ennél a néhány sornál érhető tetten először: a K. B. rövidítés – mivel felkiáltójellel jelzett megszólítás – a „kedves barátom” megszólítással oldható föl. Van információnk arról is, melyik a legkorábbi dátum, amely alapján azonosítható lenne a címező és a címzett: ebben az „ostrom után” szókapcsolat segíthet, amely minden bizonnyal az 1945-ös budapesti ostromra utal. Az ostrom alatt az Akadémiai Könyvtár és Kézirattár komoly háborús károkat szenvedett, szükséges volt hát a föllelhető megmaradt anyagok újrendezése. Az évszám alapján tehát 1945 utáni, akadémiai körökhöz közel álló tudóst kell keresnünk, H. J. monogrammal. A kézírás alapján nem Huszti József, de nem is Hankiss János nevét rejti a monogram, de ifj. Horváth János és Hegedüs József írása sem egyezik a paratextus címezőjével. H. J. tehát egyelőre rejtőzködik; még kevésbé tudható, hogy a „kedves barátom”-megszólítás kit takarhat, ez további kéziratári kutatásokat és az Akadémiai Könyvtár történetének részletesebb vizsgálatát igényelné. A paratextus alapján tehát tudható, hogy Mészöly Gedeon műfordítását, A trojai hölgyet Ponori Thewrewk Emil és Hegedüs István is látta; a kérdés viszont az, hogy mikor keletkezhetett ez a kézirat.

I.2. A kézirat

A fentebbi kérdésre a textus első oldala adhatja meg a választ:

Seneca.

A trojai hölgy.

Fordította:

Mészöly Gedeon

bh.

A rövidítés bh., azaz bölcsészhallgató; ez az adat megkönnyíti a kézirat datálását. Mészöly Gedeon 1880-ban született Tabajdon;³ gimnáziumi éveit Nagykőrösön végezte,

³ Mészöly Gedeon életéről részletesen lásd: *Emlékezés Mészöly Gedeonra*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Budapest, 1981. 161. sz.

amely helyszín a későbbi években végzett munkáját és a fordításról való gondolkodását is meghatározta, hiszen Nagykőrös elsősorban Arany János és Szász Károly munkásságához köthető. A gimnáziumi évek után Kolozsvárt és Budapesten járt egyetemre, magyar-latin szakos bölcsészként tanult. Bh., vagyis bölcsészhallgató tehát 1898-tól volt, egészen 1906-ig, amikor a kolozsvári egyetemen bölcsészdoktori diplomát szerzett, két évvel később pedig középiskolai tanárként végzett ugyanezen az egyetemen. Eközben, 1903-tól a kunszentmiklósi református gimnázium gyakorlótanáraként dolgozott; a későbbiekben Nagykőrös, Kolozsvár és a budapesti Zerge utca mellett Kunszentmiklós városa is fontos állomás életében. Az egyetemi éveket tehát 1898 és 1908 közé tehetjük, a kézirat datálásához azonban szűkebb időpontot is találhatunk, mégpedig a paratextusban már említett Ponori Thewrewk Emil dátumozásának segítségével. Ő ugyanis 1900 októberében küldte bírálatra A trojai hölgyet; a kézirat így 1898 és 1900 között készülhetett. Mészöly Gedeon első fordítását tehát alig húsz évesen küldte el Ponorinak. Az ifjú életkor is lényeges szempontja műfordításának vizsgálatakor, ám erről a későbbiekben lesz még szó.

Az 1908-as tanári diploma megszerzése után Mészöly sokáig a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában dolgozott, 1922-ben pedig tanári állást kapott a szegedi egyetemen, amely a trianoni békediktátum előtt a kolozsvári egyetemnek felelt meg. Szeged mellett Kolozsvárt is tanított, 1952-ben pedig a nyelvtudományok doktora lett. Nyelvtörténészként a legfontosabb magyar nyelvemlékekkel foglalkozott, mint a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-siralom vagy éppen a Huszita Biblia egyik részeként számontartott Bécsi-kódex. Nyelvészeti munkái azonban nem csak nyelvtörténeti kutatásokra terjedtek ki; számos szólás és közmondás magyarázata Mészöly nevéhez fűződik, etimológiai érdeklődése is igen sok tanulmányt eredményezett, például az 'iszonyú' szavunk eredetéről, a 'hit' szó eredetéről és rokonságáról, vagy egy tanulmányának címét idézve: „Aranyszörű-e az aranszörű bárány?”. Mindezek mellett a stilisztika is foglalkoztatta: a stílusról, az esztétikus szövegről alkotott véleménye saját munkáiban is meglátszik, így A trojai hölgy későbbi műveihez viszonyítva is igen érdekes kéziratnak bizonyul.

Mészöly sok helyen említett széleskörű érdeklődése az irodalomra is kiterjedt: életrajzi regénye jelent meg Csokonai Vitéz Mihályról, emellett sok nyelvből bámulatos mennyiségű fordítást készített. Hogy csak néhányat említsek a Seneca-fordításon kívül (amely nincs föltüntetve a hivatalos Mészöly-bibliográfiában):⁴ pogány görög virágénekektől kezdve

⁴ Péter László: *Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia.* In *Népünk és Nyelvünk. Válogatott tanulmányok.* Gondolat, 1982. 593.

Sapphón keresztül az Odysseián át több mint tizenöt nagyobb fordítását ismerjük, köztük Puskin Anyeginjét, Rogerius Siralmas énekét a tatárjárásról, vagy észt és török nyelvű elbeszéléssorozatot és tréfagyűjteményt. Tanítványai és barátai megemlékezéseikben szeretettel gondolnak vissza rá,⁵ s összességében elmondható, hogy Mészöly igazán nagy alakja volt a magyar nyelv- és irodalomtudománynak. A Tinódi Lantos Sebestyén megfogalmazta munkamorálját Nyíri Antal idézi:⁶ „... sem adományként, sem barátságért, sem félelemért hamisat nem írtam. Még ha káromra vált is.”

A kéziratból és a paratextusból tehát az első, külső vizsgálat alapján további kérdések vethetők föl: melyik latin szövegkiadásból fordíthatta Mészöly A trojai hölgyet? Milyen a fordítás magyar szöveggént, s mindezek alapján mi szűrhető le a korabeli fordítói gondolkodásról?

II. Szövegösszehasonlítás

Dolgozatomban a szövegek közötti összehasonlítást több oldalról szeretném elvégezni. Az összehasonlító értelmezés,⁷ azaz a “vergleichende Interpretation” szellemében egyrészt a forrásszövegtől független, önálló alkotásként vizsgálom meg a magyar szöveget, másrészt a forrásszöveg elemzése után a latin és a magyar szöveg kapcsolatait, s a külön-külön értelmezett textusokat szeretném összevetni.

II.1. A magyar szöveg

Mielőtt a magyar fordítás mint önálló műalkotás elemzéséhez hozzákezdenék, két másik magyar szövegről szeretnék szót ejteni. Mészöly Gedeon ugyanis nem egy kéziratot készített a Troadesból, hanem legalább kettőt; a másik kéziratot a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi két másik Seneca-fordítással együtt: A trójai nők vagy Hecuba című tragédiafordítás mellett a Phoenissae és az Octavia is ’Ms.’, azaz manuscriptum jelzettel szerepel a könyvtár katalógusában, e sorok elkészültének idején azonban még nem érkeztek meg a kért másolatok. A kolozsvári és a budapesti kézirat összehasonlítása tehát a következő hónapok munkája lesz.

A főtebb már említett eltérő kulturális fejlődési ütem okán a magyarországi megjelent Seneca-fordítások jórészt csak az 1977-es válogatástól jelzik Seneca tragédiáinak

⁵ Nyíri Antal: *A nyelvtudós Mészöly Gedeon*. In *Emlékezés Mészöly Gedeonra*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest, 1981. 161. sz. 27.

⁶ Nyíri Antal: *i. m.* 28.

⁷ Polgár Anikó: *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003. 7.

magyarországi jelenlétét. Az azonban a barna papírba hajtogatott csomag megtalálásáig, illetve történetének kutatásáig nem volt ismert, hogy Mészöly Gedeon Seneca-fordításainak sorozata nem csupán egy budapesti és egy kolozsvári kéziratból áll, hanem nyomtatásban is megjelent belőlük, igaz, csak körülbelül száz-száz soros részletek formájában, amelyet a már korábban említett kunszentmiklósi református gimnázium adott ki 1907–1908. évi iskolai értesítőjében.⁸ Az értesítő három részletet közöl: a Troades fordításának 67–163. Sorát, a Phoenissae 450–585. sorát és az Octavia című tragédiából három kisebb részletet. Mivel mindhárom mű szerepel a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirati katalógusában, föltételezhetjük, hogy azok talán a fordítás kezdetleges, esetleg piszkozati példányai.

Az 1900-as Mészöly-kézirat száz sora és az 1908-as megjelent példány részlete szinte teljesen eltér egymástól. A két magyar szöveg összehasonlításához azonban szükséges, hogy először külön-külön is megvizsgáljuk azokat.

II.1.1. Az 1898–1900-as Mészöly-kéziratról

A kézirat valószínűleg tisztázott példány, kevés javítás, áthúzás található benne. A huszonkettedik számozott lapig Hegedűs István ceruzás jegyzetei olvashatók a lapszéleken; mivel azonban a Ponori Thewrewktől kért bírálat nem készült el (vagy nem tudjuk, hogy elkészült volna-e), a ceruzás jegyzetektől kell kikövetkeztetnünk, Hegedűs milyen típusú hibákat vélt fölfedezni a kéziratban, illetve milyen megoldásokat javasolt az ifjú Mészölynek. A kéziratban a huszonkettedik számozott lap a 344. sorral ér véget; odáig több mint száztíz javítás számolható össze; ez az ifjú életkor és az első fordítás tudatában nem mondható meglepőnek. A javítások grammatikai, metrikai, lexikai változtatásokat javasolnak, vagy azok hibás fordítását kifogásolják. A nyelvtani vagy szóválasztásbeli probléma föltételezésekor a latin párhuzamos helyeket idézi; a pusztá aláhúzások legnagyobbbrészt metrikai hibákra figyelmeztetnek, míg a magyarul hozzátett megjegyzések inkább stilisztikai természetűek. A korrektúra-funkcióval közzétett és a dolgozathoz csatolt mellékletben Hegedűs minden javítása olvasható, így csak néhány példával támasztanám alá a széljegyzetek típusait.

Rögtön a címlapon nyelvtani hiba szerepel: A trojai hölgy eredeti címe Troades, azaz egy pluralis nominativusban álló főnév, Mészöly kéziratában mégis singularist használ, ráadásul a 'hölgy' szó a választékos stílusrétegbe illik,⁹ így Hegedűs jelzése valószínűleg

⁸ *Részletek Lucius Annaeus Seneca tragédiáiból*, ford. Mészöly Gedeon. *A kunszentmiklósi református gimnázium értesítője az 1907-1908-ik iskolai évről*. Szerk. Apostol Pál igazgató.

⁹ *Értelmező Szótár*. Főszerk. Eöry Vilma. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. (hölgy alatt)

nyelvtani és szóhasználati kritika egyaránt. Érdekes, hogy a kolozsvári katalóguscédulán 'A trójai nők vagy Hecuba' címmel szerepel a kézirat; kérdés, melyik szöveg keletkezett előbb, s vajon mennyiben tér el – akár Hegedűs megjegyzéseinek hatására – egyik a másiktól. Hasonlóképpen nyelvtani hibát jelez a „veri vállunkat véreire érted” (a kéziratban a 118. sor) részlet is, amelyet Hegedűs 'véresre'-szóval korrigál, hiszen a latin szöveg grammatikája eredményhatározót kíván: „tibi nostra ferit dextra lacertos / umerosque ferit tibi sanguineos” (117). A javítás azonban sok esetben nem veszi figyelembe a metrumot: mint ahogyan a 'véreire'~'véresre' változatnál sem. Több helyütt nem illeszthető be a – talán pontosabb, de – metrikailag helytelen alak. A bíráló gyakran javasolna más fordítást: az 'erkölcsöt' nem találja megfelelőnek, s jelzi a latin 'pudor' alakkal, hogy más változatot tartana jobbnak. Javítja Mészöly „Henyélt karom már a' király-ölés után / S társára várhat Priamus”-sorait (310–311) is: ez a kifogása a 'várhat' fordításából adódhat, hiszen Hegedűs maga írja, hogy a 'poscit' a 'követel' magyar igének felel meg – a metrum azonban ezt a korrekciót sem engedné meg a szövegben. Hasonlóképpen problémás 'az idült sebeket' (121) magyar sor is, hiszen a latin szó szerkezet 'rupta cicatrix'-ként (123) szerepel, amely szó szerint 'felszakadt, felrepedt sebet' jelent. Hegedűs ennél a sornál helyes metrumú javítást tesz, és a 'fölszakadott seb'-megoldást javasolja. A későbbi, száz soros részletből valószínűsíthető, hogy Mészöly megfogadta a metrikai korrekciót, ám e két magyar szöveg összehasonlításáról részletesebben a dolgozat következő szakaszában szeretnék írni. A megjegyzés nélküli aláhúzások nagy része minden bizonnyal metrikai tévedésekre figyelmeztethet; ezeknek jelzése igen következtelen, sőt, olyan is előfordul, hogy Hegedűs hibásnak ítél egy-egy olyan szót, amelynek mégis megfelelő a metrikája.

Jó sor – rossz sor. Ehhez hasonló megjegyzések mutatják a stilisztikai javításokat; de mitől lehet jó a jó sor, és rossz a rossz sor? Szép két sorként utal a következőkre:

S teveled döltünk: Hector utolsó

Napja utolsó volt a hazának. (128–129)

Minden bizonnyal a chiasztikus szerkesztés érte el a 'szép két sor'-megjegyzést, hiszen az 'utolsó napja utolsó' szerkezet közepén álló szava Hectorra és a trójaiak hazájára is vonatkozik, így teremtve még szorosabb kapcsolatot a királyfi és a nép bukása között.

Erebus üregje nyílt utat tárt fölfelé,

Áttörve kéréget: szinte dombot túrt körül.(180–181)

Hegedűs István erről a részletről így ír: „erőltetett, elrontja Seneca erőteljes két sorát”:

et hiatus Erebi pervium ad superos iter

tellure fracta praebet ac tumulum levat. (179–180)

Talán a 'dombot túrt körül'-kifejezés nem illik a kontextusba, s ezt kifogásolja a bíráló; máshol viszont dicséretet érdemel a fordítás: szép sorként jegyzi Mészöly ezen mondatát: „... szelíd hullámok zsonganak békés tengeren” (202). Másutt szintén pozitív megjegyzés olvasható, például a 'supplex paternus' szókapcsolatot Hegedűs így méltatja: „itt elég ügyesen kibontja a jelzőt”, mely valóban nehezen adható vissza magyar nyelven, Mészöly így oldja meg: „... ki meg esdett atyádhhoz...” (314–315).

Mészöly tragédiafordításának egyes szavai arra engednek következtetni, hogy – legalább a szóhasználat terén – igazodik a magyar olvasóhoz, a magyar kultúrához és annak jellegzetes nyelvéhez, amely törekvés igen érdekes szóalakokat adott Seneca magyar átdolgozásához. A 'gondtalan legelteti' (3), 'szittyák kóborló fáján' (12), 'nyargalja szűzi haddal' (13), 'hol thraciának nyargalásznak ménesi' (228) szószerkezet-sorozat más szöveggörnyezetben akár egy alföldi táj irodalmi leírása is lehetne, hasonlóképpen magyaros fordítás az 'üté a kalász renddé' – sor (76), amely egy aratási jelenetet mutat be. A 'rend' a Magyar Értelmező Kéziszótár szerint¹⁰ népies szó, amely lekaszált fű- vagy gabona sorát jelenti. Általában a 'vág' igével szerepel a népnyelvben, de az 'üt' is előfordulhat; ez a fordítás tehát határozottan népies. A „cingat tunicas palla solutas” (92) latin eredeti Mészölynél így szerepel: „Oldva meg ingünk, úgy tartsa palást” (91), noha tudjuk, s a Finálysótár is megerősít minket abban, hogy a 'palla'¹¹ és a 'tunica'¹² is jellegzetes ókori ruhadarabok; a 'palla' bokáig érő női felsőruha, a 'tunica' pedig szintén hosszú női ruha. Ezeket a latin szavakat tehát nem föltétlenül volt szükséges lefordítani, a 'tunica' főleg ismerős szóalak, az 'ing' és a 'palást' viszont bizonyára otthonosabb, érthetőbb a magyar szemnek – legalábbis a századforduló egy fordítási szemszöge szerint, melyről később lesz még szó.

Derekunk táján; csupaszon mellünk

Jobbunkra ehül: add hát, add most (106)

A ma már nem használatos 'ehül' ige a Czuczor–Fogarasi szótár szerint¹³ az 'éhül', vagyis 'éhezik' igének egy változata; a tragédiában megjelenő hosszú magánhangzó metrikai kényszer eredménye.

¹⁰ *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Főszerk. Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. (*rend* alatt).

¹¹ Finály Henrik: *A latin nyelv szótára*. Franklin Társulat, Budapest, 1884. (*palla* alatt)

¹² *Oxford Latin Dictionary*. (*tunica* a.)

¹³ *A magyar nyelv szótára*. Szerk. Czuczor Gergely—Fogarasi János. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, Pest, 1864. II. (*ehül* alatt)

„Tíz év hosszán álló tusa közt” – áll a kéziratban (127); a ’tusa’ választékosabb, archaikusabb alakja a ’csata’ szónak, emellett a „nyomait róná / Agamemnonnak”-sor (152–153) ’ró’ igéje is archaizmus, vagy akár népies alak is lehet: a Czuczor–Fogarasi népdalidézettel magyarázza a szó jelentését.¹⁴ Az ’ehül’ és a ’ró’ mellett további magyar vagy magyarosnak szánt igékre bukkanhatunk az 1900-as kézirat lapjain; ezek közül három igényel alaposabb utánajárást: a ’bizgat’, az ’agyarg’ és a ’nyügzi’ igék.

Az ifjúságnak bizgat lángja másokat,

Pyrrhust atyjáé: lobbanó indulatát (253–254)

Az idézet alapján körülbelül érezhető a szó jelentése, ám Eöry Vilma Értelmező szótára¹⁵ magyarázatot is ad arra: a ’bizgat’ ugyanis a ’buzog’~’bizog’ igék tájnyelvi megfelelője, amelynek szinonimái a ’piszkál’, ’nyugtalanít’, ’feszeg’ szavaink. A tájnyelvi rétegből vett szó jelenléte ismét azt támasztja alá, hogy Mészöly tudatosan alkalmazta az archaikus szavak választása mellett a népies szavakat. Az ’agyarg’ a következőképpen fordul elő a kéziratban: „A hű barát: rám győztes és győzött agyarg” (950), ebben az esetben is kitalálhatjuk a jelentést, azonban a stílusréteget ismét az Értelmező Szótár adja meg.¹⁶ Hasonlóképpen a ’bizgat’-hoz, az ’agyarg’ is a népnyelv szava, mely ’acsarkodik’, ’ármánykodik’, ’dühös’ jelentéssel szerepel A trojai hölgyben. Andromacha pedig kisfiának elragadása előtt kesereg így: „Erőm odahagy, testembe’ reszketek, rogyom, / Fagyva hidegség nyügzi zsibbadt véretem” (637–38). A ’nyügöz’ ige még nem a mai (’elvarázsol’, ’lebilincsel’, ’megbabonáz’) jelentésében szerepel a kéziratban, hanem egy korábbi jelentésben, amelyet ’megköt’, ’nyüggel összeköt’ alakokkal használtak. A nyüg egyébként szintén népnyelvből vett szó, eredetileg egy szőrből vagy kenderből készített kötélféle, amellyel a mezőre kivezetett lovakat kötötték meg. A szótár is ezt a példamondatot veszi alapul: „a legelőre vitt lovat megnyügözni”.¹⁷ Így már jobban érthetők Andromacha szavai, hiszen anyai aggodalmában a vérfagyasztó félelem és hidegrázás köti meg szívét és véré.

A főnévhasználat is bővelkedik a régies és a tájnyelvi rétegből vett szavakkal, mint amilyenek például az ’asszony nép’, a ’gyilok’, a ’hiti leány’ (mint hiszékeny leány), de talán kissé kirívóan választékos a ’ripők hadak’ (1169) fordítása a ’vulgi levis’ alapján. Emellett az ’idült’ (121) és a ’kandi néptömeg’ (1120), mint kíváncsi, érdeklődő csoport is népies és

¹⁴ Czuczor–Fogarasi: *i. m.* (ró alatt)

¹⁵ *Értelmező Szótár*. Főszerk. Eöry Vilma. Tinta Kiadó, Budapest, 2007. (*buzog* alatt)

¹⁶ *Uo.* (*fenekedik* alatt)

¹⁷ Czuczor Gergely–Fogarasi János. IV. kötet, 1865. Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál. (*nyüg, nyügöz* alatt)

régies szóhasználat, úgyszintén a magyar nyelvben használatos a 'nagyra van'-szólás, mely a tragédiában éppen Agamemnon szájából hangzik el ilyen kontextusban: „De nagyra van Scyros!” (342). Hasonlóképpen több nagy magyar irodalmi alkotást juttat eszünkbe a 'keserv könyűje' szókapcsolat is: akár az Ómagyar Mária-síralomra, akár Vörösmartyra („Gyenge harmat a könyű szememben¹⁸”) gondolunk. Többször előfordulnak a kéziratban olyan indulatszók, melyeket Mészöly 'no', 'nosza', 'ügyde' fordítással ad vissza („No elő, égő, kardhegy”), s szinte népmesei hangulatot árasztanak annak ellenére, hogy mitológiai szereplők szájába adja a fordító. A tragédia végén föltűnő hírnök beszéde (talán metrikai okokból is) itt-ott a népies regiszterben szólal meg: „hogya maradt vón teste fönn / A sziklamélytől?” (1150–51). Szintén a népköltészetet idézik Andromacha Astyanaxhoz intézett becéző szavai („házunk gyöngye bimbáját” a 462. sorban), emellett időnként föltűnik a textusban a dél-alföldi nyelvjárási régióra jellemző ö-zés is: 'ösmeretlen', 'tetszöl', 'székéhez', 'körösztl', 'istenekhez', 'fekszöl-é'. Mindezek újfent szinte népmesei vonásokkal látják el a latinból fordított szöveget. Végül egyértelműen tájnyelvi és archaizáló az „eggyesítsd Achillesünk / Napát ipával” – fordítás is, mely az 1041–42. sorban olvasható.

II.1.2. A kézirat és a megjelent száz sor összehasonlítása

Mészöly Gedeon Troades-fordításából körülbelül száz sor három különböző példányban olvasható: a kolozsvári kéziratban, a budapesti kéziratban és a már említett 1907–1908-as iskolai értesítő nyomtatott részletében.

A szóban forgó részlet a trójai nők kara és Hecuba közötti jelenet, amely Trója nagyjainak, Priamusnak és Hectornak siratását jeleníti meg. Már maga a részlet-jelleg is igen érdekes, hiszen első magyar Seneca-tragédiafordítás lévén számíthatnánk teljes kiadásra is. A századelő fordítási gyakorlatának egy része azonban még erősen a XIX. századi romantika befolyása alatt állt, nem meglepő tehát, hogy valószínűleg olyan részlet jelent meg a darabból, amelyet esztétikai csúcspontnak ítélt akár Mészöly, akár a kiadó. Ez az esztétikai csúcsokhoz ragaszkodó felfogás a huszadik század elejének jellemző iránya.

A száz soros részlet sokhelyütt egyszerűsített, tisztább szövegnek nevezhető; kevésbé használja az idegen, tájnyelvi, esetleg archaikus szavakat, s összességében elmondható, hogy szinte teljesen átdolgozza az 1900-as kéziratot. Szóválasztás és tördelés szempontjából is egészen más, mint a kézirat, noha egyes szókapcsolatok azért visszaköszönnek a megjelent változatban is, jobbára más metrikai helyen. Mindjárt a kéziratot részlet első soraiban

¹⁸ Vörösmarty Mihály: *Virág és pillangó*

olvasható: „Ebbe”, mikortól a phryg jövevény / Görög Amyclaet meglátogató” (69), nyomtatva pedig már így jelent meg: „Mind amióta / Phryx jövevény járt görög Amyclaen” (71). A refrénszerűen visszatérő sorok megmaradtak: „Hector a gyászunk!”, valamint egyes részletek szószerkezetei más beosztással szerepelnek. A 140. sor után következő

Ne keseregiük Priamus holtát,
Trojai hölgyek. Boldog Priamus!
Szóljatok így mind. Hisz szabadon tér
Lelke a mélye; grája igában
Soha nem görbed szolgálai nyakkal.
Látnia nem kell Atreus fajait
Sem gaz Ulyssest néznie nem kell; (142–148)

a kiadott részletben így olvasható:

Priamus holtán mért keseregiünk,
Trójai hölgyek?
Priamus boldog! Szóljatok így mind.
Szabadon tér a’ lelkek közzé.
Görög igában soha nem görbed
Szállgai nyakkal,
Atridákat látnia nem kell,
Ravasz Ulyssest néznie nem kell...(149–156)

Kérdés az is, hogy Mészöly mennyiben fogadta meg Hegedűs István ceruzás megjegyzéseit és javításait. Mivel legnagyobbbrészt az egész szöveg át van írva, sőt, talán újrafordítva, a Hegedűs által hibásnak ítélt szakaszok is megváltoztak: talán Mészöly figyelembe vehette a javaslatokat. A ’rupta cicatrix’ szószerkezet például Hegedűs javításában ’fölszakadott seb’-ként szerepel. Mészöly a megjelent szövegrészletben a ’meghegedett seb’ alakot használja, amely metrikailag Hegedűs korrekcióját követi, szóhasználatát tekintve viszont egyéni újítás a kéziratához képest. A bíráló által megjegyzett jó sor–szép sor minősítésekkel ellátott sorokat általában változatlan alakban megtaláljuk az iskolai értesítő lapjain is; a „Teveled dőltünk: Hector utolsó / Napja utolsó volt a hazának!” –szakaszt (128–29) szép két sorként jegyezte a bíráló a kéziratban; de a „Boldog Priamus” –ra vonatkozó szórendcserét is megfogadta a fordító, s a nyomtatott változatban már „Priamus boldog” olvasható.

A paratextusról szóló fentebbi részletek alapján számíthatnánk arra, hogy a Ponori Thewrewk Emil által bírálatra kiadott kéziratot nemcsak ceruzás jegyzettel látják el, hanem a

kért bírálat is elkészül, s kedvező esetben előkerül. Ezt a bírálatot sajnos nem ismerjük, sőt, föltételezhetjük, hogy nem készült el: a huszonkettedik oldal után ugyanis a megjegyzések megszűnnek, s csak a széljegyzetek alapján következtethetünk Hegedűs István szakmai véleményére. Mégsem maradunk azonban hivatalos bírálat nélkül, mivel az Egyetemes Philologiai Közlöny 1909-es száma közöl egy kritikát az iskolai értesítőben megjelent száz soros részletről.¹⁹ Vértessy Dezső klasszika-filológus rövid ismertetőjében meglehetősen határozott álláspontot képvisel, mely egy tőle származó mondattal mutatható be: „Ki nem fejtett erők csillámlanak meg [Mészöly] fordításában, kár, hogy úgy megbúvnak a sok dudva közt.”

Vértessy mindhárom megjelent részt (tehát a Troades, a Phoenissae és az Octavia egyes szakaszait) bírálja, ezek közül legerőteljesebben a Phoenissae nyelvi anyagát kifogásolja, de összefoglaló véleménye Mészöly fordítási stílusáról mindegyik tragédiarészletre vonatkozik: a nyelvet egyéninek tartja, de ez nem föltétlenül pozitív minősítés. A nyelvezet archaikus, népies zamatát ő is megfigyeli, ám időnként úgy látja, Mészöly visszaél ezzel a fordítói technikával. „Kezdő fordítóra vall a sortöltő, sortoldó versek divata” – írja, amely releváns megjegyzés, tekintve, hogy a nyomtatott változat megjelenésekor is fiatal ember fordításáról van szó. A kritika továbbá erőltetett újításokról is beszámol, s szeszélyes, klasszikusokhoz nem illő szóhasználatra panaszskodik. Föltételezhető, hogy nem látta a korábbi kéziratot, melyben számos – már kifejtett – archaizmust, tájnyelvi szavakat és egyszeri újításokat tartalmazó szövegre talált volna. „Érzik az eredetivel való küzdelem” – jegyzi meg Vértessy a fordításról; ez az észrevétel pedig talán rímeli Hegedűs István egy ceruzás javítására, mely kifogásolja, hogy Seneca erőteljes két sorát erőltetett fordítás rontja el (lásd fentebb). Filológiaiilag pontatlannak, poeta doctus-szerűnek minősíti a megjelent részleteket, mely „crudus nyelvanyagával” nem könnyed, s még kevésbé költői. Ez az észrevétel a már többször említett századeleji fordítási nézetek egyikébe illik. Vértessy kiemeli az „Azt a kezét nem illeti békó”-sort (159) mint hibás fordítást, amely éppen Seneca szavainak mélységét nem érezteti. A „manus post terga dabit” (152), azaz a ’kezeit hátracsavarja’-kifejezés a kéziratban még megvan, Hegedűs István azonban aláhúzással jelzi a furcsa fordítást a 151–53. sorokban („Hátra kezét, mely sceptrumra szokott, / Nem tekerék, hogy nyomait róná / Agamemnonnak”). Mészöly talán e javítás hatására hagyta ki a durva mozdulat fordítását – Vértessy azonban éppen ezt hiányolja. A ’rupta cicatrix’-szerkezetet sem találja megfelelőnek

¹⁹ Vértessy Dezső: *Részletek L. A. S. tragédiáiból*. Egyetemes Philologiai Közlöny, XXXIII. évf. 1909. 450–451.

’meghegedett seb’ alakban, noha a Hegedűs által (lexikai és a metrikai okokból) javasolt csere megtörtént.

A két magyar szöveg közötti legszembevetőbb különbségek a fentebb említetteken kívül mégis a metrikai beosztásban, illetve az ezzel összefüggő szövegtördelés különlegességében rejlenek, valamint abban, hogy a kéziratban és a megjelent szövegrészletben bizonyos szakaszokat nem ugyanazok a szereplők mondanak el. Ezen jellemző jegyek vizsgálatához mindenképpen szükséges a latin szöveg(ek) körüli kérdések tisztázása. Az előző mondat azonban – egyszerűen latin szöveggént hivatkozva Seneca drámájára – pontatlan, hiszen nem mindegy, melyik latin szövegről van szó; a következő sorokban ezt a problémát szeretném körüljárni.

II.2. A latin szöveg(ek) és a magyar textus összevetése

A Seneca-szöveghagyomány egyik jellegzetessége az, hogy bizonyos szövegkiadók más-más szövegtagolást alkalmaznak a drámákban. Ezért fordulhat elő, hogy míg az 1900 körül keletkezett Mészöly-kéziratban a száz soros részlet megszólalói a következő sorrendben lépnek színre: Kar (67–82) – Hecuba (83–97) – Kar (98–101) – Hecuba (102–116) – Kar (117–129) – Hecuba (130–131) – Kar (132–140) – Hecuba (141–155). Az ezt követő körülbelül tíz sor hiányzik a kéziratból (ld. a mellékletet). A kunszentmiklósi református gimnázium értesítőjében 1908-ban megjelent száz soros részlet beosztása pedig így alakul: Kar (67–83) – Hecuba (84–101) – Kar (102–119) – Hecuba (120–136) – Kar (137–147) – Hecuba (148–163) – Kar (164–171).

Látható, hogy a kézirat és a nyomtatott példány részletének sorbeosztása arányait tekintve is más. A kéziratban a 117. sorral kezdődő gyászének a Kar szájából hangzik el: „Jobbunk érted veri húsunkat / Veri vállunkat vérre érted” (117–8). Ugyanezen két sor nyomtatott alakban Hecuba siratása: „Im, e kar érted verdesi testünk, / Vérig a vállunk verdesi érted”(120). Erre a problémára a forrásszöveg adhatja meg a választ, illetve a forrásszöveg különböző kiadásai, a szövegkiadók tördelése és beosztása.

Seneca tragédiáinak számos latin nyelvű szövegkiadása jelent meg a XV. és a XX. század között.²⁰ A Trójai nők első magyar fordítójának, Mészöly Gedeonnak kézírata azonban 1898 és 1900 között készülhetett el, a nyomtatott változat 1908-ban jelent meg. Ez utóbbi

²⁰ Lucio Annaeo Seneca: *Le Troiane*. Biblioteca Univ. Rizzoli, 2001. 41.

esetében könnyű azonosítani, melyik kiadásból fordították, hiszen a címlapon szereplő jegyzet eligazítja az olvasót:

„(Mutatvány a M. Tud. Akadémia classica-philologiai bizottsága által kiadásra jelölt műből. A fordításhoz használt kiadás: L. Annaei Senecae Tragoediae. Gustavus Richter. Lipsiae, Teubner. 1902.)”

Nem segít viszont a kézirat forrásának azonosításához, hiszen az 1902-ben megjelent Teubner-szövegkiadást a fordító nem ismerhette 1900-ban. A századforduló környékén megjelent szövegkiadások így az 1900 előttiekre korlátozódnak; mindenképpen XIX. századi kötetet keresünk, így marad három-négy lehetőség, melyekből talán Mészöly fordíthatott. Ezek közül az 1900-hoz legközelebbi az 1878-ban megjelent Friedrich Leo szövegkiadó által gondozott latin textus,²¹ amelynek száz soros Troades-részlete hasonló tördelésű, mint a kéziraté:

Non rude vulgus lacrimisque novum	Beletanult nép, siralomra szokott,
lugere iubes: hoc continuis	Gyászra kiket hívsz, éveket élünk
egimus annis, ex quo tetigit	Ebbe', mikortól a phryg jövevény
Phrygius Graias hospes Amyclas	Görög Amyclaet meglátogató
secuitque fretum pinus matri	S kikötőre vivé szentelt fáján
sacra Cybebae.	Őt szent Cybele.
deciens nivibus canuit Ide,	Tizedikszor ülé meg a hó Idát,
deciens nostris nudata rogis... (67–74)	Máglyáinkhoz letarolt Idát...(67–74)

Megfigyelhető, hogy a latin szöveg (ahogyan a klasszikus görög tragédia diktálja) két típusú metrumbeosztásba sorolható, ezek egyrészt a beszélt, dialogikus részleteket, másrészt a líraibb, legtöbbször a kar által énekelt szakaszokat jelentik. Előbbi jellemzően jambikus trimeterekből épül föl, utóbbi három metrumot használ a kar részleteinek leírására:²² anapestikus dimetereket daktilikus dimeterekkel és monometerekkel váltakoztatva, mint amilyen a 67–163. sorig terjedő siratóének is. Mészöly ezt a versformát látszik követni; azonban – mivel a daktilikus dimeterek és az anapestikus egységek sorrendje között a további sorokban sem látszik következetesség – Mészöly is szabadon kezeli, hogy daktilikus-anapestikus vagy anapestikus-daktilikus felépítésű-e egy sor. A másik három kar-részlet kis

²¹ Lucius Annaeus Seneca: *Tragoediae*. Recensuit et emendavit: Fridericus Leo. Weidmann, Berlin, 1878.

²² Atze J. Keulen: *L. Annaeus Seneca: Troades*. Introduction, text and commentary. Brill, Leiden–Boston–Köln, 2001. 25.

aszklepiadészi, valamint szapphikus (adoniszi kólonokkal) metrumban olvasható (814–860; 1009–1055).²³

A metrum és a részlet első néhány sorának szövegtördelése alapján tehát föltételezhetnénk, hogy a Mészöly-kézirat forrásszövege Friedrich Leo szövegkiadása volt. Csakhogy a Kar siratóénekének 86. sora után a szövegkiadás a 103. sort szerkeszti a részletbe, amely a kéziratban még az eredeti helyén, a 102. sor után következik. Ez az egyik jele annak, hogy olyan szövegkiadás lehetett a fordítás alapja, amelyben a sorszámozás más rendben halad. A másik a 'sacra Cybebae'-szerkezet, amely Mészölynél 'szent Cybelé'-ként olvasható. Tudjuk, hogy Cybebaenek van Cybele olvasata is, ezt a szövegkiadó is jelöli, de az Oxford Latin Dictionary is megerősíti.²⁴ Mészöly tehát olyan kiadást használhatott, amelyben 'Cybelé' alakban szerepel az istennő.

Az 1902-es Teubner-kiadás, amely immár nem A trojai hölgy, hanem a Trójai nők száz soros megjelent fordításrészletének alapja, egy 1867-es Teubner²⁵ átdolgozott kiadása. Lehetne tehát ez a Mészöly-kézirat forrásszövege, a tördelés azonban megmutatja, hogy valószínűleg ez sem lehetett az a latin szövegkiadás, amelyből az alig húsz éves Mészöly Gedeon dolgozott:

Non rude vulgus || lacrimisque nouum
lugere iubet. hoc continuis
egimus annis ex quo tetigit
phrygius graias || hospes Amyclas
secuitque fretum
pinus matri || sacra Cybebae.

Deciens niuibus || canuit Ide
deciens nostris || nudata rogis... (67–74)

Jól látható, hogy a „secuitque fretum / pinus matri || sacra Cybebae” más beosztású, mint a fentebb (és a mellékletben) olvasható kézirat szövege, emellett ismét találkozunk a 'Cybebae' alakkal. Mindezek mellett az 1867-es Teubner-kiadás strófa–antistrófa-szerkezetet alkot, amely a Mészöly-kézíratra nem jellemző.

²³ Atze J. Keulen: *i. m.* 26.

²⁴ *Oxford Latin Dictionary*. Oxford University Press, 1968. (Cybelé alatt)

²⁵ *L. Annaei Senecae Tragoediae*. Recensuerunt Rudolfvs Peiper et Gvstavvs Richter. Teubner, Lipsiae, 1867.

A XIX. századból egy német kiadást ismerünk még, amely alapja lehetett a fordításnak; ez pedig Torkillus Baden 1821-es lipcsei szövegkiadása.²⁶ Ebben a kiadásban a tárgyalt siratóének kezdete a következőképpen olvasható:

Non rude vulgus, || lacrimisque novum
Lugere jubes. || hoc continuis
Egimus annis, || ex quo tetigit
Phrygius Graias || hospes Amyclas
Secuitque fretum || pinus matri
Sacra Cybellae.
Decies nivibus || canuit Ide,
Ide nostris || nudata rogis...” (67–74)

Ezen kiadás mellett szól egyrészt a szövegtördelés, amelyet Mészöly hüen követ – kissé szabadabb metrumszerkesztéssel, de (amint azt fentebb már kifejtettem) ez magyarázható azzal, hogy Seneca latin szövegében sem követik egymást meghatározott szabály szerint a daktilikus és anapestikus kólonok. Szintén a Baden-kiadásban szerepel elsőként 'Cybellae' 'Cybebae' helyett; ez még inkább erősíti azt a gyanút, hogy talán ez az 1821-es kötet feküdt Mészöly íróasztalán is. A korábban szintén kérdéses részletet („Jobbunk érted veri húsunkat, / Veri vállunkat véreire érted...”), amelyet egyes kiadások Hecuba szavainak, míg mások a kar siratásának vélnek, Baden a kar jelenetéhez csatolja – Mészöly is. A megszólalók sorrendje tehát igen hasonló, szinte teljesen megegyező Badennél és Mészölynél: Kar (67–82) – Hecuba (83–97) – Kar (98–101) – Hecuba (102–103) – Kar (103–105) – Hecuba (105–116) – Kar (117–129) – Hecuba (130–131) – Kar (132–141) – Hecuba (142–163). Jól látszik, hogy a 103. sor környékén ez a szövegváltozat is eltér a kézirattól (a megszólalók beosztásában), de a sorszámok rendben követik egymást, nem úgy, mint az 1867-es Teubner vagy az 1878-as Leo-kiadás esetében.

A kéziratban Hegedűs István ceruzás jegyzete jó sornak minősíti az „Így add ki, keserv, erőd!” (107) fölkiáltást, amelyet minden egyéb latin szövegkiadás így mutat meg: „nunc nunc uires exprome tuas / furiose dolor.” (Teubner, 1867, 107. sor); „nunc nunc vires exprome, dolor.” (Leo, 1878, 107. sor). Baden azonban a következőképpen közli ugyanezen sort: „Exprome, dolor, tuas.” (107) Szótagszámban és metrikai szempontból is ez a változat felel meg leginkább Mészöly fordításának, elképzelhető tehát, hogy ezt a kiadást használta forrásszöveggént.

²⁶ *L. Annaei Senecae Tragoediae*. Recensuit Torkillus Baden. Lipsiae, apud Gerhardum Fleischer, 1821.

A kézirat ezen száz során látszik, hogy minél pontosabban igyekszik követni a latin textust – nem a szóhasználat terén, mint ahogyan azt már a tájnyelvi szavak és archaizmusok kapcsán kifejtettem, hanem inkább a szintaxist próbálja hűségesen tükrözni. Többnyire sikerül egy latin sort egy magyar sorral visszaadnia („Fidae casus nostri comites” – „Bús sorsomnak hű sorsosai!” (83); „Non ut solita est, extrema brevis / Verba remittat” (110) – „Hagyja szokását: ne rövid végét / Adja szavunknak”). Ez azonban időnként azzal is jár, hogy a túlzott ragaszkodás a szintaxishoz nehézkessé teszi a fordítást: „Sigea premis litora truncus” (141) – „Sigaeum alatt a fövenyt fekszed” (140). Emellett a Szilágyi János György által is megjegyzett, Seneca tragédiáira jellemző vergiliusi utalások²⁷ közül is elvész egy („sine nomine truncus Priamus”²⁸). A már említett ’boldog Priamus’-szerkezet is a latin szórendhez való ragaszkodás eredménye, ott ugyanis „... Felix Priamus” áll, így Mészöly is „... boldog Priamusnak” fordítja, noha a melléknév valószínűleg nem jelzője az alanynak, hanem annak állapothatározója, a magyarban pedig állítmánya. Egy-két alkalommal néhány töltelék szó is kerül a magyar fordításba (a 145. sorban olvasható „Dicite cunctae” – „Szóljatok így mind”), amelynek nyilván metrikai okai vannak, a megjelent fordítást bíráló Vértessy Dezső azonban kifogásolja ezeket a betoldásokat is.²⁹ Mészöly követi az Atze J. Keulen által említett gyűrűs szerkezetet és a Seneca nyelvére jellemző gondolatritmusokat³⁰ is; akár ha csak a refrént említjük („Hector a gyászunk!”), vagy a siratáshoz illő hajak szétbontására gondolunk (lásd a melléklet 84. sorában).

A költői képek és alakzatok terén a fordítás szintén igyekszik követni a forrásszöveget, ám ennél a kérdésnél már a magyar kultúrának és nyelvi gondolkodásnak jut meghatározó szerep, hiszen a szóhasználattal összefüggésben néhány költői képet is magyarra lehet átültetni. Ilyen esettel találkozunk a „Decies nivibus canuit Ide” (73) sorban, amelynek szó szerinti fordítása így lehetne: tízszer fehérlett hótól az Ida; Mészöly kéziratában azonban megszemélyesítés szerepel: „Tizedikszor ülé meg a hó Idát” (73). Hasonlóképpen a már

²⁷ Szilágyi János György: *Seneca, a tragédiaköltő*. In *Seneca drámái*, Szenzár Kiadó, Budapest, 2006. III., 443.

Seneca intertextuális utalásaira Elaine Fantham is rámutatott; további munka eredménye lehetne az is, hogy ezen idézetek hogyan jelennek meg Mészöly Gedeon fordításában, illetve Mészöly szóhasználatát milyen magyar költőket és műveket idézhet meg, amint azt a ’keserv könyűje’-szerkezetnél is láttuk. Seneca és az intertextualitás kérdéséről részletesen lásd Elaine Fantham: *Seneca's Troades. A Literary Introduction with text, translation and commentary*. Princeton University Press, Princeton, 1982. 21.

²⁸ Vergilius: *Aeneis* 2, 557

²⁹ Vértessy: *i. m.* 451.

³⁰ Atze J. Keulen: *i. m.* 124.

tárgyalt „Tizedikszet üte a kalászt renddē” sem teljesen így szerepel Senecánál (a 71. sorban: „Secuique fretum pinus matri”). A költői képek és alakzatok fordításakor tehát nagy szerepet játszik a szóválasztás, és az a törekvés, hogy a forrásnyelv költői képeinek hangulatát, stílusát adja vissza a magyar fordítás. Ez a szemléletmód pedig nemcsak Mészöly Gedeon első fordítási munkájára igaz, hanem a századforduló több nagy irodalomtudósa és klasszika-filológusa is magáénak vallotta.

III. A századforduló fordításelméleti irányzatai

Dolgozatomban több alkalommal is fölmerült az esztétizálás kérdése a „philológiai pontossággal” szemben; a metrikai jellemzők és a szóhasználat, nyelvtani és stilisztikai problémák, melyek egyrészt önállóan, másrészt a latin forrásszöveggel összefüggésben kerültek szóba. Ezek a kérdések a századforduló irodalomtudósait, klasszika-filológusait és műfordítóit is foglalkoztatták, ám – érthető módon – nem mindenki gondolkodott egyféleképpen, s így több felfogás ütközött az alapján, kinek melyik fontosabb említett kérdés számított hangsúlyosabbnak. Polgár Anikó *Catullus noster* című kötetében több fejezetet szentel a négy legjobban elkülöníthető fordítói irányzatnak, melyek a rekonstrukció, a domesztikáció, az integráció és az applikáció.³¹ A rekonstrukció képviselői a fordítást nem tekintik önálló alkotásnak, csupán eszköznek, amely segítségével a forrásszöveg jobban megérthető. Az integráció képviselői ezzel szemben nem a forrásszöveg és a célszöveg közötti ellentmondásokat tartják összeférhetetlennek, hanem a szerző és a fordító személyét; míg az applikációt alkalmazó műfordítók teljesen önálló mű létrehozására törekedtek, ehhez segített a pretextus, amely csupán kiindulási alapul szolgált.

A huszadik század elején két nagyobb fordítói fölfogás élt egymás mellett: az egyik a már jól ismert Nyugatos paradigma és annak képviselői, akikre a téma bősége és közismertsége miatt nem térnék ki; részletesebben Polgár Anikó foglalkozik ezzel a kérdéssel.³² A domesztikáció elve azonban a Seneca-fordításokhoz igen szorosan kapcsolódik, mégpedig azért is, mert egyik legelszántabb képviselője maga Mészöly Gedeon volt. A Wilamowitz-Moellendorf-tól³³ induló fordítói gyakorlat elsődleges célja az idegenség fölszámolása volt, s annak tudatosítása, hogy az átadó és a befogadó kultúrák összeférhetetlensége miatt képtelenség olyan szó- és metrumhasználat, olyan szintaxissal

³¹ Polgár Anikó: *i. m.* 29–38.

³² *Uo.* 40.

³³ Wilamowitz-Moellendorf: *Mi a fordítás?* In *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. Józán Ildikó–Jeney Éva–Hajdu Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2007. 167–182.

fordítani, mint amilyen az átadó nyelv sajátja. Éppen ezért törekedtek a lehető legjobban „magyarítani” a fordított textust, ez a módszer azonban olykor nézetkülönbségekbe ütközött.

Mészöly Gedeon 1959-ben megjelent írása saját Odisszea-fordításával kapcsolatban a domesztikáció elvét védi³⁴ Devecseri Gábor hexameterekben kiadott munkájával szemben; a fő véleménykülönbséget kettőjük között a az ókori metrumban való fordítás előnyeinek és hátrányainak megítélésében látja. Véleménye szerint elsődleges szempont a szépség és a stílus; s állítása szerint akkor hű a fordító, ha munkája nemcsak szép, hanem annak szépsége olyan stílusú, mint az eredeti szépsége a másik nyelv irodalmában.³⁵ Emiatt szükséges olyan versformát választani, amely a magyar irodalomban olyan stílusértéknek felel meg, amilyen a forrásszöveg metrumának stílusértéke az átadó nyelv kultúrájában. Ebben látja tehát a műfordítás filológiájának lényegét, vagyis azt, hogy a fordítónak törekednie kell arra, hogy mindent, amit a költő mond, „olyan stílusú szépségben hozza át nyelvünkbe, amilyenben az eredeti van írva.”³⁶ Aki az átadó nyelv irodalmával foglalkozik, elég annak filológiáját ismernie, míg aki magyarul dolgozik, a magyar hagyományt és a magyar filológiát is ismernie kell. Ez a gondolat erősen rímeli az ötven évvel korábbi hagyomány egyik legfőbb képviselőjének, Csengeri Jánosnak írására, aki a jó műfordítás alapját két oszlopra, a forrásnyelv és a célnyelv (és kultúra) alapos ismeretére építi,³⁷ a költői szempontot és a stílszerűséget tartja elsődlegesnek, s mindezen érveit Arany Jánosra alapozza. Ő ugyanis – Csengeri szerint – azt vallotta: ha a hangulat megvan, nem baj, ha elvész néhány szó.³⁸

Mészöly Odisszea-fordításának elvei tehát egyrészt Csengeri János gondolatait viszik tovább, s szintén alapul veszik Arany fordítói módszereit is. Látható, hogy a XIX. század végén uralkodó fordítói gyakorlat még mindig Arany János műfordítói – irodalmi ítéleteinek alapjain nyugszik. Remete József 1863-as Aeneis-fordítását Arany így bírálja: „Iskoláinkban majdnem kivétel nélkül [...] a nyelvtani oldal minden, az aesthetikai jóformán semmi.”³⁹ Valamint: „Nem azért óhajtom a classicus írók tanulmányát, hogy nyelvünkbe idegen

³⁴ Mészöly Gedeon: *Az Odisszea magyarra fordításának módszere*. In *Népünk és Nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, 1982. 550–574.

³⁵ Mészöly Gedeon: *i. m.* 550.

³⁶ Mészöly Gedeon: *i. m.* 550.

³⁷ Csengeri János: *A műfordítás megítélésének kérdéséhez*. Egyetemes Philologiai Közlöny XVIII. évf. 1894. 214–223.

³⁸ *Uo.*

³⁹ Arany János: *P. Virgilius Maro Aeneise*. In *Arany János Összes Művei*. S. a. r. Németh Géza Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. XI. 478.

sajátságokat erőszakoljunk; hanem hogy szokjunk úgy bánni nyelvünkkel, mint ők a magukéval.”⁴⁰ Végül: „Nem elég *azt* mondani el, a mit ő; törekedni kell úgy mondani el, mint ő [Virgil].”⁴¹

Vértesy Dezső 1909-ben megjelent kritikája Mészöly száz soráról szintén Aranyt hozza példának, mint aki ügyel a magyar stílusra és nyelvre, de nem viszi túlzásba a magyar gyakorlatba való ültetést: „Ám jó, Arany János is teszi, de ilyet már nem...”⁴². Vértesy nézetei is beleillenek ebbe a fordítói körbe, hiszen ő maga írja: „két nyelv lelkébe világító munkát kívánnak e lapok.”⁴³

Kérdés mindezek után, hogy ezek az elvek mennyiben jelennek meg A trojai hölgy 1898–1900-ban készült kézirat fordításában? Mészöly ötven évvel később a fordítás nyelvi státusáról azt vallja:⁴⁴ a népnyelvből vett költői nyelv illik az Odysseia magyar fordításába, mivel a görög szereplők életmódja sem vetette meg a paraszti élet jellegzetességeit; munkájába tehát jónak látta régi énekek és népmesék nyelvi elemeit belevenni. Ez a gyakorlata a már elemzett kézirat nyelvében határozottan kimutatható, a számos tájnyelvi, népmesei és archaizáló fordulat mind arra utal, hogy már az első, alig húsz éves korában készült fordításban is a domesztikáció bizonyos elveit követte.

Hogy a másik igen fontos elvet, a versmérték változtatásának kérdését a századforduló idején magáénak vallotta-e, már nehezebb megítélni. A drámai metrumot ugyanis – mint ahogyan a 67–163. sor példája is mutatja – betartja, időmértékes verseléssel hűen követi Seneca eredeti szövegét. Ennek egyik magyarázata a fordító életkora lehet: első műfordítói munkának egy teljes tragédia földolgozása igen komoly teljesítmény még úgy is, hogy a diákok nagy óraszámban tanultak ógörögöt és latint. A másik ok talán a drámai metrum hagyományában rejlik: Mészöly egyértelműen állást foglal amellett, hogy a görög eposzra jellemző hexameter nem felel meg a magyar „eposz” versmértékének, amely szerinte – megint Arany nyomán – a rímes felező tizenkettes lehetne. Lírai és epikai műfajok fordítása során tehát a magyar kultúrában gyökerező hagyományokat kellene továbbvinni, de mit tudunk kezdeni a drámával? A magyar drámai metrum hagyománya ugyanis szintén görög alapokon nyugszik, s általában jambikus kólonokra épül.⁴⁵ Fönnáll tehát az a probléma is,

⁴⁰ Uo. 480.

⁴¹ Uo. 482.

⁴² Vértesy: *i. m.* 451.

⁴³ Uo. 450.

⁴⁴ Mészöly: *i. m.* 562.

⁴⁵ Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan*. Gondolat Kiadó, Budapest, 236.

hogy bár a domesztikáció elve megkövetelné, hogy a fordító minél inkább „magyarítsa” a forrásszöveget, ebben az esetben ez sikerül is, meg nem is. Sikerül, mert tulajdonképpen Mészöly a magyar hagyományba ülteti át a verslábakat, és nem sikerül, mert történetesen ez a hagyomány megegyezik a forrásszöveg gyakorlatával.

Különös, hogy Mészöly ezt a fordítói irányzatot akkor is képviseli (1959), amikor már a Nyugatos paradigma uralkodik a műfordítás területén, élén Devecseri Gáborral, aki a huszadik század második felének egyik vezéralakja a műfordítás kérdéskörében. Talán éppen ezért ragaszkodik A trojai hölgy fordítója a felező tizenkettesre átültetett Odisszeához; sőt, az 1950-es években dolgozó, konzervatív világnézetű Mészöly és a pártvezetés támogatását is élvező Devecseri véleménykülönbségének akár politikai, ideológiai okai is lehetnek.

A századforduló tehát bőségesen tartogatott érdekességeket a nyelv és kultúra, nyelv és nemzet összefüggéseiről alkotott vélemények terén, mint arra Józán Ildikó is rámutat könyvének egy fejezetében;⁴⁶ s Csengeri János, Radó Antal mellett Toldy Ferencet, Brassai Sámuel és Szász Károlyt nevezi meg mint a XIX. század végének magyar fordításelméleti gondolkodóit, akiknek munkái a XX. század költőire, műfordítóira és olvasóira is hatással voltak.

Összefoglalás

Dolgozatomban igyekeztem körüljárni Mészöly Gedeon első fordítását, melynek forrásszövege Seneca Troades című tragédiája volt. Mészöly első tragédiafordítása egyúttal az első magyar Seneca-tragédia teljes fordítása is; korábbi kiadást nem ismerünk. Euripidész és Seneca tragédiájának témája azonban a XVIII. század emberét is foglalkoztatta: egy 1777-ben íródott marosvásárhelyi protestáns iskoladráma cselekménye a Trója bukása utáni eseményeket írja le. (Az iskoladramához készült jegyzet megemlíti, hogy egyik forrásként Euripidészt kell megjelölni, azonban valószínűsítenek⁴⁷ még egy ókori drámaíró, akinek munkájából az iskoladráma cselekményét meríthették. Talán Seneca Troadese az, ennek kiderítése azonban hosszabb kutatómunka eredménye lenne.)

Kísérletet tettem a magyar kézirat és a magyar nyelven megjelent száz sor elemzésére, majd összehasonlítására, s mindezek alapján a latin szöveggel való összevetésre. Ehhez a

⁴⁶ Józán Ildikó: *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX. – XX. században.* In Józán Ildikó: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések.* Balassi Kiadó, Budapest, 2009. 67.

⁴⁷ *Protestáns iskoladramák.* S.a.r. Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. I. 644.

kérdéshez fontosnak tartottam megvizsgálni, mely latin szövegkiadások közül gyanakodhatunk arra, hogy talán Mészöly Gedeon 1898 és 1900 között készült kéziratának alapja lehetett.

Végül a magyar kéziratból mint önálló műalkotásból, a megjelent száz sorból és annak bírálatából, valamint a latinnal való hasonlóságok és különbségek alapján igyekeztem megítélni, hogy a századforduló idején uralkodó legfőbb fordítói irányzatok valamelyikébe beleillik-e Mészöly munkája, s ha igen, melyikbe és milyen módon.

A téma számos további kérdést és feladatot fölvet, mint például a teljes latin és magyar szöveg vizsgálatát, Seneca munkásságának jelenlétét a századfordulón, vagy egyéb, huszadik század elején készült fordítások vizsgálatát, melyek talán összevethetők a Mészöly-fordítás nyelvi stílusával is. Érdekes lenne továbbá Mészöly egyéb fordításait is átolvasni a domesztikációról alkotott nézeteinek tükrében.

Kérdés, hogy Mészöly mennyiben használhatott külföldi fordítási segédletet, mint amilyen esetleg W. A. Swoboda 1825-ben megjelent német fordítása; valamint a kolozsvári kézirat hasonlóságait és különbségeit is érdemes lesz megvizsgálni, amint a textust elemezni tudom.

Mindez azonban az elkövetkező hónapok feladatai közé tartozik.

BIBLIOGRÁFIA

Szövegkiadások és kommentárok:

L. Annaei Senecae Tragoediae. Recensuit Torkillus Baden. Lipsiae, apud Gerhardum Fleischer, 1821.

L. Annaei Senecae Tragoediae. Recensuerunt Rudolfvs Peiper et Gvstavvs Richter. Teubner, Lipsiae, 1867.

Lucius Annaeus Seneca: Trageodiae. Recensuit et emendavit: Fridericus Leo. Weidmann, Berlin, 1878.

Lucio Annaeo Seneca: *Le Troiane.* Biblioteca Univ. Rizzoli, 2001.

Elaine Fantham: *Seneca's Troades.* A Literary Introduction with text, translation and commentary. Princeton University Press, Princeton, 1982.

Atze J. Keulen: *L. Annaeus Seneca: Troades.* Introduction, text and commentary. Brill, Leiden-Boston-Köln, 2001.

Részletek Lucius Annaeus Seneca tragédiáiból, ford. Mészöly Gedeon. *A kunszentmiklósi református gimnázium értesítője az 1907–1908-ik iskolai évről.* Szerk. Apostol Pál igazgató.

Tanulmányok:

Arany János: *P. Virgilius Maro Aeneise.* In Arany János Összes Művei XI. S.a.r. Németh G. Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 196. 478–483.

Csengeri János: *A műfordítás megítélésének kérdéséhez.* Egyetemes Philologiai Közlöny. XVIII. évf. 1894. 214–223.

Ferenczi Attila: *Előszó Seneca drámáihoz.* In *Seneca drámái.* Szenzár Kiadó, Budapest, 2006. III. 9–15.

Józan Ildikó: *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX. – XX. században.* In Józan Ildikó: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések.* Balassi Kiadó, Budapest, 2009. 67–91.

Mészöly Gedeon: *Az Odisszea magyarra fordításának módszere.* In *Népünk és Nyelvünk. Válogatott tanulmányok.* Gondolat, 1982. 550–574.

Nyíri Antal: *A nyelvtudós Mészöly Gedeon.* In *Emlékezés Mészöly Gedeonra.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Budapest, 1981. 161. sz. 11–28.

Péter László: *Mészöly Gedeon munkássága. Bibliográfia.* In *Népünk és Nyelvünk. Válogatott tanulmányok.* Gondolat, 1982. 593–610.

Polgár Anikó: *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben.* Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003.

Protestáns iskoladrámák. S.a.r. Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. I.

Ritoók Zsigmond: *Ponori Thewrewk Emil.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

Szepes Erika–Szerdahelyi István: *Verstan.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.

Szilágyi János György: *Seneca, a tragédiaköltő.* In *Seneca drámái.* Szenzár Kiadó, Budapest, 2006. III. 443–469.

Vértessy Dezső: *Részletek L. A. Seneca tragédiáiból.* Egyetemes Philológiai Közöny XXXIII. évf. 1909. 450–451.

Wilamowitz-Moellendorf: *Mi a fordítás?* In *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig.* Szerk. Józán Ildikó–Jeney Éva – Hajdu Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2007. 167–182.

Szótárak:

A magyar nyelv szótára. Szerk. Czuczor Gergely—Fogarasi János. I–VI. Pest, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdásznál, 1862–1874.

Értelmező Szótár. Főszerk. Eöry Vilma. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.

Finály Henrik: *A latin nyelv szótára.* Franklin Társulat, Budapest, 1884.

Magyar Értelmező Kéziszótár. Szerk. Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

Oxford Latin Dictionary. Oxford University Press, 1968.